

TEXTOS ESCOLARS A LA IL·LUSTRACIÓ: LA “GRAMÀTICA” DE SALVADOR PUIG¹.

Marc Antoni Adell i Cueva. Universitat de València²

- Justificació.
- Introducció de context.
- Estructura del llibre:
 - a) Presentació.
 - b) Matèria tractada.
 - c) Distribució del contingut.
 - d) Metodologia.
- Consideracions finals: record històric, dimensió pràctica, actualitat del plantejament.
- Bibliografia.

Resum.

La present vol ser una aportació a la pedagogia i pràctica escolar de la Il·lustració, en la concepció i l'ús dels manuals o llibres de text. Es fa focalitzant l'atenció en un “promptuari” de l'època –l'episcopat del bisbe il·lustrat, Josep Climent, a Barcelona-, els anys setanta del segle XVIII. Es tracta de la *Gramàtica Castellana* –en realitat un text bilingüe català/castellà- del Dr. Salvador Puig, catedràtic i col·laborador estret de Climent, al seu Col·legi Episcopal.

La *Gramàtica* conté un valuós pròleg de l'autor, no només –valuós- pels suggeriments didàctics, quan no declaracions formals de la pedagogia del moment, sinó per la referència biogràfica a l'impulsor de l'edició: el Dr. Climent i Avinent, que ja des del temps de catedràtic de filosofia tomista a l'Estudi General de València, s'havia significat pel seu amor a l'estudi i als llibres.

Salvador Puig, tot i que s'esforça en presentar l'edició, com a modesta –“*Obrita*” en diu ell-, argumentant el poc de temps que disposà per confegir-la –per les “presses” de

¹ El present estudi de la *Gramàtica* de Salvador Puig es deu, en bona mesura, als suggeriments i impuls del professor Alejandro Mayordomo, de la Universitat de València.

² Contacte: marc.adell@uv.es

Climent de disponer-ne'n- i que ben bé l'estudi gramatical de la llengua no era el que, com a catedràtic de retòrica dominava, la *Gramàtica* esdevé, finalment, una publicació emblemàtica i significativa, en compliment de la Pragmàtica borbònica d'oficialitat del castellà i l'esforç d'alguns –Climent entre ells- de conservar la pervivència del català.

Paraules-clau:

Josep Climent, pedagogia de la Il·lustració, bilingüisme, suggeriments didàctics, estudi gramatical de la llengua, Pragmàtica, pervivència del català.

Resumen.

La presente quiere ser una aportación a la pedagogía y práctica escolar de la Ilustración, en la concepción y uso de los manuales o libros de texto. Así se focaliza la atención en un “prontuario” de la época –el episcopado del obispo ilustrado, Josep Climent, en Barcelona-, los años setenta del siglo XVIII. Se trata de la *Gramática Castellana* –en realidad un texto bilingüe catalán/castellano- del Dr. Salvador Puig, catedrático y estrecho colaborador de Climent, en su Colegio Episcopal.

La *Gramática* contiene un valioso prólogo del autor, valioso no sólo por las sugerencias didácticas, cuando no declaraciones formales de la pedagogía del momento, sino por la referencia biográfica al impulsor de la edición: el Dr. Climent y Avinent, que ya desde el tiempo de catedrático de filosofía tomista en el *Estudi General* de València, se había significado por su amor al estudio y a los libros.

Salvador Puig, a pesar de esforzarse en presentar la edición, como modesta –la califica de “*Obrita*”-, argumentando el poco tiempo de que dispuso para redactarla –per las “*prisas*” de Climent en disponer de ella- y que, realmente, el estudio gramatical de la lengua no era lo que, como catedrático de retórica dominaba, la *Gramática* llega a ser, finalmente, una publicación emblemática y significativa, en cumplimiento de la Pragmática borbónica de oficialidad del castellano y el esfuerzo de algunos –Climent entre ellos- de conservar la pervivencia del catalán.

Palabras clave:

Josep Climent, pedagogía de la Ilustración, bilingüismo, sugerencias didácticas, estudio gramatical de la lengua, Pragmática, pervivencia del catalán.

Abstract.

The following work would be a new contribution to pedagogy and classroom practice of the Enlightenment, in regard to the design and use of manuals or textbooks for students, at a time when the teacher's "alive voice" was the principal didactic resort, helped certainly by the school's book. We will put the focus of attention on a "handbook" – "Gramática Castellana"- on time of the episcopate-Josep Climent, illustrious and enlightened prelate of Barcelona, in a historic moment in the seventies of the eighteenth century. That Castilian Grammar -conceived really as text bilingual catalan/castilian, in separate columns: one in catalan and other in castilian- of Dr. Salvador Puig, rhetoric teacher and Climent's direct assistant, in his Episcopal College which, when was deleted the University, had been established as the only center of higher education in Barcelona.

Grammar also contains a valuable useful foreword by the author, valuable not only for teaching suggestions, if not formal statements of pedagogy at the time, but by the extensive biographical reference about the edition's propeler: Dr. Climent Avinent, bishop, which and since the time of Thomistic Philosophy professor in the General Study of Valencia, he had distinguished oneself in the interest to study and books and you private library was one of more endowed –o perhaps the most endowed- of Valencia's times. Mayans himself was interested in accessing their funds, updated with the newest European editions -and controversial- of the moment.

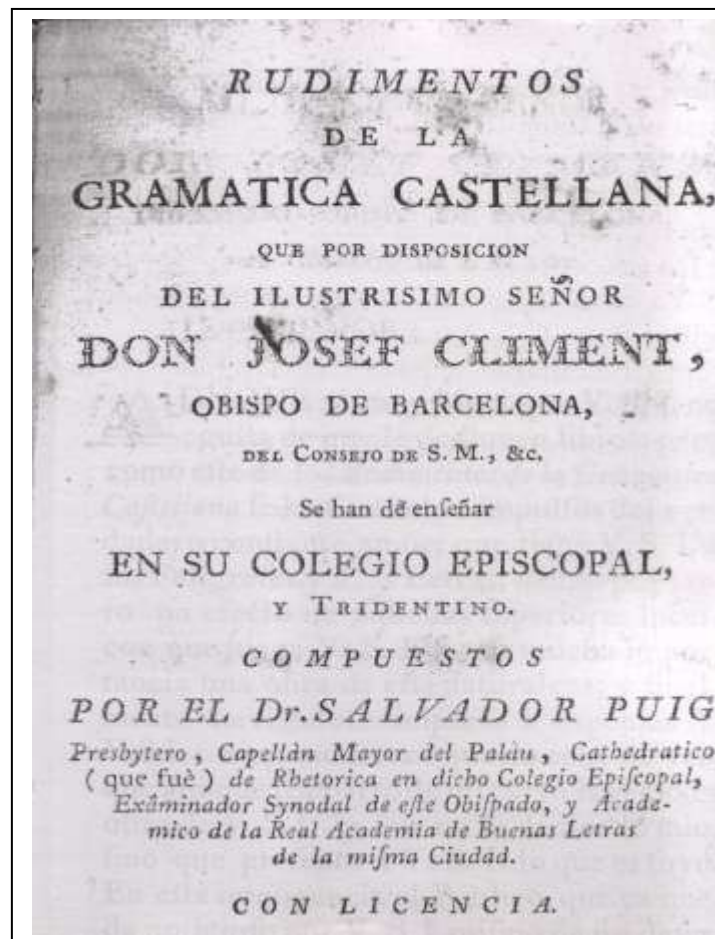
Salvador Puig, despite striving to present the issue, as modestly calls it "little book" - arguing the short time available to draft it -per the "rush" of Climent in having her- and that really grammatical study of language was not, as professor of rhetoric dominated the grammar becomes, finally, a flagship publication and meaningful edition. And that because, on the one hand, with the publication of this textbook was the Pragmatic compliance officers Bourbon castilian which forced his education in all schools throughout the kingdom. And, moreover, reflected the efforts of someone -Climent among them- to maintain the survival of catalan language. Effort is not without its dangers, as supposed, to defend the survival of the catalan language even as a subordinate, a significant risk to those who exercised, to be considered kind of addicted to the crown, if not "separatist" qualifier that Campomanes attributed to Climent, especially because the bishop had defended his fellow citizen during the mutiny of fifths, 1773

...

Although that's another story.

Key-words:

Bishop's College, Enlightenment pedagogy, text book, "alive voice", bilingual text, teaching suggestions, newest European editions, Pragmatic Bourbon, "separatist", mutiny of fifths

Portada de la primera edició (1770) de la *Gramàtica* de Salvador Puig.

Justificació.

Els llibres editats, ara que es troben amenaçats per la digitalització generalitzada imminent, ens haurien de fer pensar en la llarga trajectòria històrica –des de les tauletes mesopotàmiques i els papirs egipcis- com a receptacles del saber, que han estat i estan i en la seua utilitat, que els féu –i encara els fa?- del tot indispensables com a transmissors dels coneixements, que la humanitat ha anat consolidant i que les escoles i universitats han tramés i dinamitzat.

Això fou especialment així a l'època il·lustrada, quan aquells homes –i alguna dona- es capficàvem davant les edicions recents o dels llibres heretats del passat i conservats amb cura a les biblioteques, algunes i incipientment públiques, altres de les institucions culturals i acadèmiques del moment –universitats especialment- i les privades d'algun il·lustrat, “il·lustre”. Tal fou el cas de Mayans que provenia de la Biblioteca Nacional i que, retirat a Oliva, s'envoltà de llibres. Hi havia, però, a la València del moment, un canonge –el magistral- de la seu, que havia estat catedràtic de filosofia tomista a l'Estudi General, que passava per disposar d'una biblioteca privada de les més ben abastides –si no la més- de la ciutat: Josep Climent i Avinent³. I això gràcies a les quantioses despeses que hi dedicava i al subministrament que li proporcionava, des de la cort dels papes a Roma, el pare mestre Mañes, Procurador General dels mercedaris, segons testimoni d'un íntim de Mayans⁴.

Al respecte hi havia els llibres de “lectura” –de totes les matèries conegudes, incloses enciclopèdies, atles i diccionaris- i els de text, uns per als estudis superiors i altres per a les aules de gramàtica i llatinitat i per a les escoles de primeres lletres –i “doctrina cristiana” com se les coneixia-. I Climent es familiaritzà amb un i altre tipus de llibres, com palesa la biblioteca privada, que es conserva encara en part⁵, el fet que les “*Institutiones...*” d'Andreu Piquer –llibre

³ De Climent hi ha una abundosa bibliografia, a la què s'han afegit els estudis i publicacions més recents, arran de la celebració del III centenari del seu naixement (1706-2006). Vegeu, també:

<http://www.bisbecliment.uji.es/>

<http://marc-msblogdenmarc.blogspot.com/>

<http://blogs.levante-emv.com/en-marc/>

⁴ En carta de Cabrera a Mayans, de 1756, el primer es refereix al canonge Climent “...*el qual tiene todas las obras de Concina i las escritas en su defensa i aviso puntual de todas las impresiones que se celebran más en Roma, por cartas del P. Maestro Mañez...*” Citat per MESTRE: *Ilustración...*, 411.

⁵ GARCIA LLAMAZARES I GIL VICENT ho han estudiat en el seu : “Inventario de la biblioteca de Joseph Climent. Aproximación bibliométrica”...També León Esteban ha consultat els llibres de Climent i jo mateix vaig accedir-hi,

de text inicialment per a la facultat de medicina de València- fou redactat per l'autor a instàncies seues, la cura que tingué –ja a Barcelona- de dotar generosament la biblioteca del seu Seminari, pontant llibres també de València i d'arreu; la creació de la primera biblioteca pública de la ciutat i de Catalunya i l'edició de nombroses publicacions que promogué, entre elles la què és objecte de la nostra atenció: la “Gramàtica Castellana” de Salvador Puig.

Introducció de context.

Els llibres, doncs, es convertien així en eines indispensables per assolir el saber i garantir-ne la transmissió a les generacions següents. I això esdevenia del tot indispensable a l'ensenyament, encara que la transmissió oral –bàsicament repetitiva- seria el centre principal de l'actuació docent. Altrament, la diferent i de vegades precària formació dels mestres, demanava disposar de promptuaris on es recolzava aquell ensenyament, ja des de l'inici amb els catons, cartilles o beceroles⁶. Hi havia tot seguit els llibrets de lectura i estudi, que Climent ja albirava que calia escollir-los amb cura⁷ i en els què ell mateix intervingué com a autor, ja de bisbe a Barcelona, com en el cas de les “Sentències de la Sagrada Escripura...”⁸ que edità per als alumnes de les deu escoles públiques, que manà obrir a la ciutat comtal⁹.

El cas, però, que ara ens ocupa és el del seu *Colegio Episcopal y Tridentino*, que fou alguna cosa més que un Seminari, ja que Barcelona estava mancada d'Universitat, suprimida pel borbó, arran de l'austracisme de tot Catalunya i la corona d'Aragó. Aleshores allà s'aixoplugaven una munió d'estudiants, part dels quals no seguirien la carrera eclesiàstica¹⁰, fins

elaborant una col·lecció de fitxes bibliogràfiques, amb ocasió de treballar la meua tesi de llicenciatura en Pedagogia. –Vegeu la bibliografia del final-.

⁶ Diu Revest: “...de aquí que podamos sentar que el *catón* servia para aprender a leer y hasta para adquirir algún léxico...” I segueix: “...aún ahora conservan nombre de *catón* los libros...para iniciar a los niños en los elementos de la lectura...” Vegeu, al final: REVEST CORZO, L. : *La enseñanza en Castellón...*, 15.

⁷ Això li deia Climent al seu corresponsal francès l'abbé Clément:“...Comprendo que convendra que, los niños, no aprendan a leer por el primer libro que les venga a mano...”. Vegeu: *Climent a Clément*. Barcelona, 5-IV-1768. Cit. per TORT: *El Obispo de Barcelona...*, 82.

⁸ Bonet i Baltà palesa que els **llibres** foren una de les preocupacions de la pedagogia de Climent, en referir-se al catecisme *Sentencias tretas de la Sagrada Escritura* (1769) “...que respon a una necessitat formativa, quan el bisbe Climent va crear les deu escoles gratuïtes a Barcelona i, també, al repartiment de textos que prodigava, quan en les visites pastorals. Vegeu, al final: BONET I BALTA, J.: *L'església catalana de la Il·lustració...*, 408.

¹⁰ Tal fou el cas de Josep Pau Ballot, primer gramàtic de la llengua catalana i de Salvà i Campillo, considerat fundador de la meteorologia a Catalunya, entre altres.

a l'extrem que els catedràtics de Cervera es queixaven al monarca, de què “*el Colegio del Obispo –Climent aleshores- nos quita los alumnos...*”¹¹

Edifici, restaurat, de l'antic Col·legi Episcopal, al carrer Ntra. Sra. de Montalegre.

A tot això s'havia promulgat la *Pragmática*¹² de 3 de juny de 1768 que obligava, no només a la coneixença del castellà, per part de tots els súbdits dels antics regnes hispànics, sinó que n'excloïa les altres llengües seculares i pròpies, com el cas del català. Climent es trobà amb el dilema d'haver d'acatar el manament reial –tot i que confessava no saber com fer-ho¹³-, alhora que es dolia de l'exclusió del català¹⁴. Tot i això el seu realisme el portà a reconèixer la “utilitat”

¹¹ Vegeu, al final, ORIOL MONCANUT, A.: *La enseñanza en Barcelona...*

¹² Tort la cita: “...Mando que la enseñanza de primeras letras, latinidad y retórica se haga en lengua castellana...cuidando de su cumplimiento las Audiencias y Justicias...recomendándose también por mi consejo a los diocesanos, universidades y superiores regulares para su exacta observancia...” Vegeu TORT: *El obispo de Barcelona...*, 195.

¹³ A la bibliografia del final, vegeu CAMPABADAL I BERTRAN, M: *La Reial Acadèmia de Bones Lletres...*

¹⁴ En la pastoral que encapçala la *Rethorica...*” de Granada-vegeu al final-, Climent s'expressa així “*Veo que en casi todas las Iglesias de mi Obispado y de este Principado se predica en lengua catalana o lemosina: en ella se enseña y aprende la doctrina Christiana y se rezan las oraciones. Y como todos sus Naturales hablan esta lengua, y no son muchos los del Pueblo que perfectamente entienden otra, comprendo que no es justo ni posible hacer una novedad...*”

del castellà per a la vida pública i oficial¹⁵ i tampoc estava disposat a què els seus feligresos –que és com afectuosament i familiar anomenava els seus diocesans- es trobaren en inferioritat de condicions, envers la resta de la població de les *espanyes*.

És així com, sense deixar de defensar el català, a la predicació i a l'ensenyament¹⁶, optà per un bilingüisme pràctic, fruit del qual fou l'edició d'una *Gramàtica castellana*, que encomanà al seu capellà, el doctor Salvador Puig¹⁷, antic catedràtic de Retòrica i la d'un diccionari a tres bandes: llemosí, castellà, llatí¹⁸. El diccionari -com a obra major- trigaria temps a veure la llum i ell ja no hi seria, encara que el seu col·laborador i deixeble predilecte, Fèlix Amat –coautor amb altres acadèmics de la de Bones Lletres- el portà, finalment, a bon termini. La *Gramàtica*, en canvi, en tractar-se d'una obra més senzilla –“*Rudimentos*” s'intitula- aviat estigué al carrer i es posà a l'abast dels joves estudiants del Seminari, com a eina fonamental per assegurar la formació bàsica per poder continuar estudis al Col·legi de Climent. El propi autor, en un llarg pròleg¹⁹, en dóna les raons que analitzarem tot seguit.

¹⁵ Salvador Puig, a part de la dimensió escolar, esmenta justament la utilitat d'aprendre el castellà: “... *para otros fines, no menos utiles...*”

¹⁶ Vegeu al final: *Carta del Ilmo... a los presidentes y estudiantes de las conferencias o academias de theología moral... de esta ciudad...* on Climent recomana als seus seminaristes: “Que uno de vosotros, cada día, explique algunas secciones del Catecismo en lengua vulgar y con un estilo familiar y acomodado a la capacidad del Pueblo...” (19)

¹⁷ **Salvador Puig i Xoriguer** (Barcelona, 1719-1793): Erudit. Eclesiàstic, fou catedràtic de retòrica del seminari episcopal de Barcelona... Ingressà a l'Acadèmia de Bones Lletres... i s'encarregà... d'un projectat diccionari català. Publicà a doble columna, castellana i catalana, i per disposició del bisbe Climent, uns *Rudimentos de Gramàtica Castellana*... que tingueren una gran difusió. Vegeu: *Gran Enciclopèdia Catalana* (1988), vol. 18, 438-439. Barcelona.

¹⁸ El propi Salvador Puig, també ho esmenta: “...*que la Academia de Buenas Letras de esta Ciudad se encargara de componer un Diccionario Lemosino Castellano*”.

¹⁹ Valuosíssim document biogràfic de Climent, per cert.

Estructura del llibre:

a) Presentació.

Deixant de banda, ara, les referències al seu bisbe que tot i que haurien de ser amables, s'ajusten a la realitat contrastada per altres fonts i ens basteixen d'una informació impagable envers aquell il·lustrat, el Dr. Puig ja avisa que no ha escrit un voluminós i exhaustiu llibre de Gramàtica –i que ja es palesa a la coberta amb allò de “*Rudimentos...*”- i en parla de “...*la notoria pequeñez de este libro...*” O més endavant “...*que se trabajase esta Obrita...*”²⁰ No obstant no defuig el ressò de l'edició i la seua difusió, esmentant al “Público” com a referent últim: “*El Público, que ya queda noticioso por V.S.I. mismo de sus designios...*”²¹ Perquè, a la fi, l'autor li reconeix al bisbe la raó última de la seua comanda d'escriure el text “...*que sus Feligreses sean sabios...*” I tots sense excepció: “...*que todos los individuos del Pueblo Christiano estén instruidos en las verdades, que dicta la recta razon i ensenya nuestra Sagrada Religion...*”

I encara li atribueix a Climent trets de política educativa²² d'alt nivell: “...*y no puede sufrir –el bisbe- se diga...que conviene al Estado, que el Pueblo sea ignorante; porque entiende V.S.I. que la ignorancia y la barbarie es lo que más perturba(r)la tranquilidad del Estado...*” I per deslliurar-lo d'una pretesa imatge d'absolutisme il·lustrat, torna a la persona i a cada individu i rebla: “*que la racional Christiana educacion de los Niños es lo que mas asegura su felicidad...*”²³ I això no des de plantejaments que podrien semblar utòpics –“...*quisiera V.S.I. que todos los Niños ricos y pobres frecuentaran en sus primeros años las escuelas...*”- sinó del tot

²⁰ L'anàlisi de la qual que en farem nosaltres no pretén ser gramatical estricte o lingüístic -bé que descriurem el contingut dels capítols- sinó pedagògica, des dels paràmetres de la Història de l'Educació.

²¹ Val a dir que, tot i la relativa estabilitat del castellà, ja en la segona meitat del segle XVIII, trobem en el text –tant en el Pròleg, com en el cos del llibre- una notable inseguretat en l'ús dels accents i altres signes de puntuació, així com mots encara per definir i fixar i les majúscules. Respectem, però, la formulació de l'autor per com ens “il·lustra” de la llengua del moment i és del tot entendible. Igual passa amb el text en català, pot ser encara més per l'orfandat acadèmica –quan no la persecució declarada- que començà a patir la nostra llengua.

²² Mayordomo descriu l'actitud col·laboracionista de l'església, envers la política educativa dels borbons: “...*la atención que la Iglesia presta a...una verdadera labor educadora...evidente en prelados como Armanyà, Bertrán, Alonso Cano, Climent, Mayoral, Tormo...*” Vegeu: MAYORDOMO, A.: “Iglesia, Religión y Estado en el Reformismo Pedagógico de la Ilustración...”, 458.

²³ La doble dimensió –racional i cristiana- en l'educació i la felicitat com a legítima aspiració de l'ésser humà, apareixen com a *desiderata* dels il·lustrats... Vegeu l'epígraf núm. 6.1.3. *Llibertat i felicitat*, en ADELL I CUEVA, M. A.: *El bisbe Climent i la pedagogia...*

pràctics i realistes: “...y a èste fin estableció en Castellón de la Plana su Patria, y en Valencia...las Escuelas que mantiene con las rentas de su Patrimonio” I és clar que el què vol destacar ara Puig és la condició de fonament de l’edifici del saber, que tenen les escoles envers els estudis posteriors: “...no pueden florecer, y perfeccionarse las Ciencias en una provincia, sin que antes todos, ò casi todos sus Naturales aprendan las primeras Letras...” Així com la gramàtica –és a dir la llengua- es troba a la base de tot coneixement: “...à este estudio –Theologia, Jurisprudencia, Medicina etc.- deve preceder el de la Gramatica...” Així que tot i la modèstia del llibre que presenta l’autor no s’està d’avisar-nos de la seua condició d’imprescindible. Fora d’això no s’està de recordar, Salvador Puig, l’obligatorietat del coneixement de la llengua castellana: “...en cumplimiento de la nueva real orden...”, bé que ens fa present que l’estudi de les llengües vernacles esdevé el pas necessari per a l’estudi del llatí, llengua culta aleshores fins i tot en tractats científics.²⁴

b) Matèria tractada.

Així justifica, l’autor, la decisió de Climent: “Por estos motivos resolvió V.S.I. que se compusiera un librito de los Rudimentos de la Gramatica Castellana...” Avisant-nos, ahora, de la dificultat de fixar una llengua viva “...que discurriendo à manera de un caudaloso rio, y explayandose por muchas Provincias...” Encara afegeix que “...las Lenguas por lo regular caminan à su perfección al mismo paso que las Ciencias...” Aquesta variabilitat –i distància de la llengua actual- es fa palesa en la construcció de les frases, l’accentuació i l’ortografia, que trobem en el pròleg de l’autor i en el contingut pròpiament del llibre. Tampoc s’està de recomanar, en la línia del realisme de Climent, “...que Valencianos y Catalanos aprendieran la Lengua Española; y para otros fines...” justament homologant-los, com ja havia fet el bisbe en predicar el seu primer sermó a la catedral.²⁵

L’autor considerava la Gramàtica, com a matèria escolar, ubicant-la i integrant-la a “...Las primeras Letras...”, ahora que defensava la seua idoneïtat per parlar la llengua amb “propiedad...” I reivindicava “...que los Niños procuren saberla para entender lo que leen...”,

²⁴ Cas de les *Institutiones Medicae ad usum Scholae Valentinae* de Piquer i la *Phisicae Particularis Institutiones* d’Amat, entre altres.

²⁵ Ho proclamava Climent en el primer sermó que predicà a la catedral barcelonina, el tercer diumenge d’Advent de 1766 “...Casi todos los valencianos son catalanes en el origen y, con corta diferencia, iguales son las costumbres y la lengua...”. En SEMPERE I GUARINOS: *Ensayo de una biblioteca...*

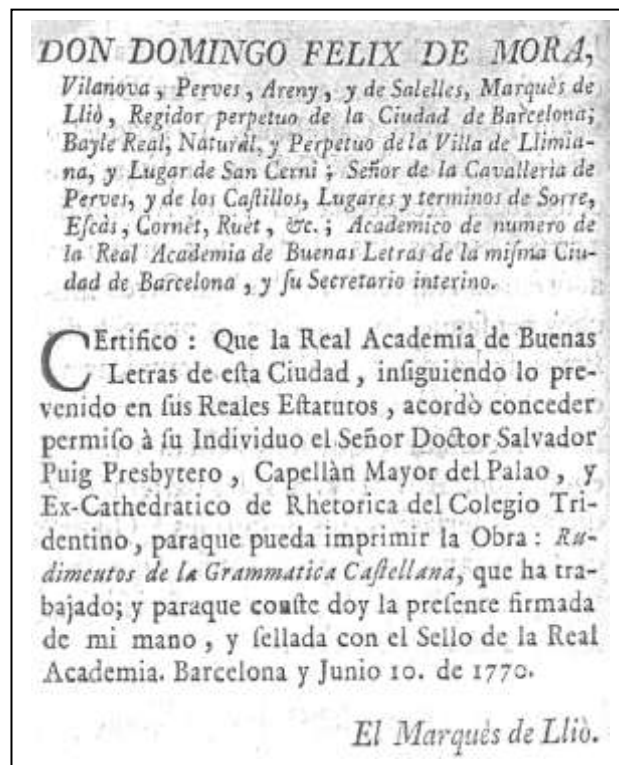
familiaritzant-se amb aquells “*principios...*” que ell situa en la “*...Oracion Gramatical...y sus Partes...*” d’una banda i en “*...el oficio de ellas...*” Així, Salvador Puig, esquematitza l’estructura tradicional del saber gramatical en les dimensions morfològica i sintàctica, alhora que destaca la seua funcionalitat, caràcter pràctic i dimensió social, conceptes tots premonitors de les teories modernes de l’estudi lingüístic de Ferdinand de Saussure i el mateix Chomsky²⁶. Parla, també, el nostre autor de “*nuevas voces y aun nuevas locuciones...*”, per assegurar-ne la pervivència, en enriquir el vocabulari tradicional d’una llengua i deixa entendre com és d’important la fixació del patrimoni lingüístic de qualsevol llengua, en forma de diccionaris, tot ponderant la iniciativa –una més- de Climent de “*...componer un Diccionario Lemosino Castellano...*” que encomanaria a “*...la Academia de Buenas Letras de esta Ciudad...*” Encara apunta Salvador Puig, a la dialectologia en referir-se i considerar “*...los modos de hablar...*”, tema cabal de la moderna Lingüística, que no rebutja sinó recull i dignifica els diferents “accents” o “parles”, d’una mateixa llengua, que ell atribuïa aleshores a la llengua castellana, amb inspirada premonició de la riquesa hispanoamericana de l’espanyol, avui reconeguda i respectada i que, en el nostre cas – en l’àmbit de la llengua catalana- es de la mateixa o mayor utilitat i actualitat, com a contrapès a les vel·leïtats separatistes d’alguns.

Finalment no oblida Salvador Puig “*...los escritos de los Doctos y Cultos...*” o de “*...aquellos Varones sabios, y eloqüentes...*” per anar més enllà de “*...todo lo que se establece por regla...*” incorporant, així, la producció literària al patrimoni lingüístic. I afegeix la dimensió emocional al “paquet” lingüístic-conceptual del seu inventari, amb la recomanació “à los Principiantes” de “*...que tengan amor à la propiedad y pureza de la Lengua...*” en la línia que els psicòlegs defensen de bastir la component intel·lectual amb l’emocional.²⁷

²⁶ El segon, superant amb la seua gramàtica generativa la concepció clàssica de la llengua del primer...

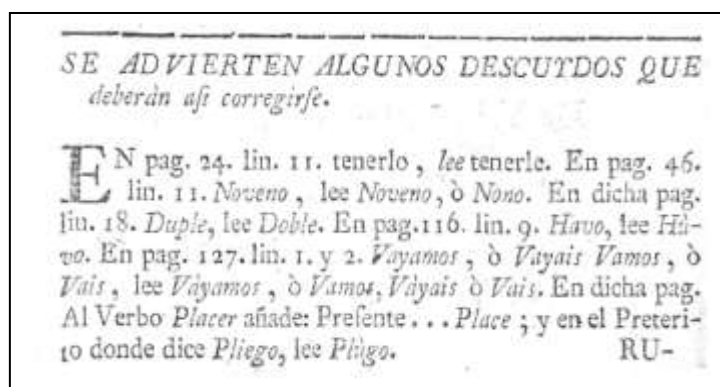
²⁷ Vegeu GOLEMAN, D.: *Intel·ligència emocional...*

c) Distribució del contingut²⁸.

Aprovació de la Real Academia de buenas Letras de Barcelona.

Les 154 planes de l'obra de Salvador Puig, s'inicien a continuació del llarg i documentat –i històricament valuós- Pròleg, amb l'aprovació –solemne i prolixa- del Marqués de Llió, en nom de la “Real Academia de Buenas Letras de esta Ciudad –Barcelona-“ i en una breu fe d'errades –“Descuydos-.

Fe d'errades de la 1ª edició de la Gramàtica de Salvador Puig.

²⁸ No entrarem, com ja havíem insinuat, en l'anàlisi lingüística del llibre, estudiant el contingut gramatical estricte o comparant-lo amb l'actual nomenclatura i plantejaments de la lingüística – bé que descriurem el contingut, per capítols- que depassaria la nostra capacitat i no és objecte del nostre estudi, orientat des de la perspectiva pedagògica i històrica. Altres podran –i caldria- abordar-ho, segons els paràmetres de la lingüística actual, analitzant també –des de la historia de la llengua- les expressions, el vocabulari i l'ortografia del català i del castellà d'aleshores.

Tot seguit comença el text amb un dibuix simbòlic, molt propi de l'època que ha perviscut fins a no fa massa temps, on apareixen globus terraquís, l'esquadra o cartabó, un compàs, un llibre, la paleta i els pinzells de l'artista plàstic, instruments musicals, així com additaments militars –una llança, un casc, unes banderes- i les imprescindibles fulles de llorer. I la reiteració del títol: *Rudimentos de la Gramàtica Castellana* –en una columna- alhora que en l'altra es pot llegir: “Rudiments de la Gramatica Castellana”.

S'inicia la matèria definint-la: “Gramatica es l'Art que ensenya de parlar be, ò correctament...” i al costat: “*Gramatica es el Arte que ensenya à hablar bien ò correctamente...*” Defineix el seu objecte i les parts: “Nom, Pronom, Verb, Particip, Preposició, Adverbi, Interjecció, y Conjunció...” I en la columna de castellà: “*Nombre, Pronombre, Verbo, Participio, Preposicion, Adverbio, Intergección, y Conjunción...*”, que aclareix i exemplifica a abastament en una nota a peu de pàgina. I ara passa a ocupar-se “Del Nom”/”*Del Nombre*”, definint-lo - “Nom: es una part de la Oraciò gramatical, significativa de persona ò cosa, declinable per generos, numeros, y casos” i en castellà “*Nombre; es una parte de la Oracion gramatical, significativa de persona ò cosa, declinable por generos, numeros, y casos*”. El classifica, tot seguit –“Substantiu”/”*Substantivo*” i “Adjectiu”/”*Adgetivo*”, amb la corresponent nota a peu de pàgina, ara per detallar “*los tres generos de Nombres...*” I l'autor s'estén en el text, explicant en la classe d'adjectius, els graus i la condició de primitius i derivats, en sengles columnes: catalana i castellana. I s'afegeix una llarguíssima nota de quatre planes (!)

Tot seguit s'aborda “Del Genero dels Noms”/”*Del Genero de los Nombres*”, definint-lo – “Genero es: una diferencia de sexò que se atribueix als Noms, expressiva de la naturalesa de son significat” i en castellà “*Genero es: una diferencia de sexò que se atribuye a los Nombres, expresiva de la naturaleza de su significado*”, per classificar-lo a continuació en: “Masculí, Femení Neutre, Comù de dos, y Comú de tres” i la corresponent versió castellana: “*Masculino, Femenino, Neutro, Comun de dos, y Comun de tres*”, amb les regles detallades –fins a 13 (!)- en funció de la “Terminació”/”*Terminación*”, amb notes, també a peu de pàgina. I ara “Del Numero dels Noms”/”*Del Numero de los Nombres*”: definició —“Numero es aquella diferencia, que tè de si mateix lo Nom, significant un, ò molts... i en castellà: “*Numero es aquella diferencia, que tiene de si mismo el Nombre, significando uno, ò muchos...*” I la classificació –“Singular y Plural”- en sengles columnes, català i castellà, amb noves i extenses notes a peu de pàgina, ara també, i regles –al text i dues- per a la formació del plural: “Pera la formaciò del Plural es menester veurer lo Singular com acaba, si ab Vocal, ò ab Consonànt, ò ab Diftongo...” I en castellà, com abans i al llarg del llibre: “*Para la formacion del Plural es menester ver como acaba el Singular, si con Vocal, ò con Consonante, ò Diftongo...*”

En abordar els articles ho fa segons els paràmetres de la declinació²⁹ llatina clàssica: “Nominatiu, Genitiu, Datiu, Acusatiu y Ablatiu” i la versió castellana: “*Nominativo, Genitivo,*

²⁹ La dependència del català i castellà del moment –i encara durant molts anys després- , del llatí és palesa en conceptes i expressions.

Dativo, Acusativo i Ablativo” i segueix amb els “Noms Substantius”/ “*Nombres Substantivos*” – també declinant-los-, amb prolixes notes a peu de pàgina i els “Noms Adjectius” / “*Nombres Adjetivos*”, que divideix en dos grans grups: d’una banda els “*Positivos, Comparativos y Superlativos*” i d’altra, els “*Posesivos, Denominativos, Correlativos y Numerales*”. Les declinacions continuen amb “*los Adjetivos que se colocan antes del Substantivo*” i que l’autor classifica en: “*Demostrativos*”, “*Posesivos*”, “*Interrogativos y Admirativos*”, “*Numerales – Cardinales y Ordinales-*, “*Atributos*” i “*Epítetos*”. I “*De los Adjetivos que se colocan despues del Substantivo*”, esmentant “*los Participios*” i “*los Atributos diferenciales o característicos*”, “*los de medida*”, “*los de afecciones del cuerpo*”, “*los de Naciones*”, “*los de colores*”, “*los de qualidades elementales*”...També amb notes abundoses a peu de pàgina.

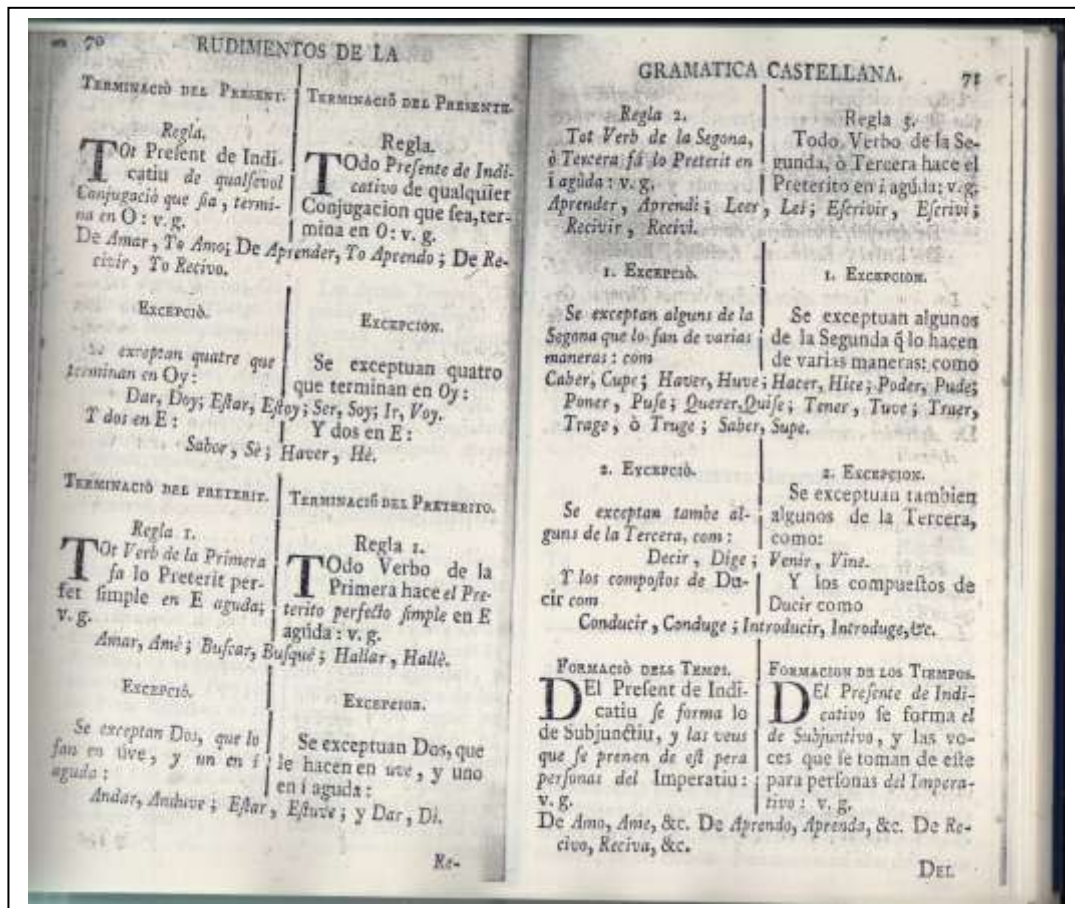
Així s’arriba al capítol “Del Pronom”/ “*Del Pronombre*”, la seua definició, com és habitual: “Pronom es: Una part de la Oració, que se posa en nom del lloch del Nom; y com fa de aquest lo ofici, té també de ell la forma, ò figura y demès afeccióne” I en castellà “*Pronombre es: una parte de la Oracion, que se pone en lugar del Nombre; y como hace de este el oficio, tiene tambien su forma, y figura, y demàs afecciones*”. I ara la classificació –“Substantius y Adjectius”/ “*Substantivos y Adjetivos*”, així com les “Divisiones de los pronombres” a peu de pàgina: “*Primitivos y Derivativos*”, “*Simples y Compuestos*”, “*Personales, Demonstrativos, Posesivos, Relativos, Interrogativos y Reciprocos*” per seguir amb la declinació, també dels pronoms, amb algunes “*Advertencias sobre los pronombres*”, que denoten la inseguretats a l’hora de distingir la funció adjectiva de la pronominal³⁰. Encara afegeix unes “*Observaciones especiales sobre el pronombre EL*” i un total -9- de “*Notas*”, amb la curiosa detecció ja de l’aparició del “laïisme” i altres consideracions, que ocupen més de quatre planes...

I arribem al verb: definició i conjugació: “*Modos, Temps, Numeros, y Personas*”/ “*Modos, Tiempos, Numeros, y Personas*”. Del verb diu: “Una veu significativa de acció, ò de passió, denotant persona, numero, modo y temps en que se fa, ò se pateix”. I en castellà: “*Una voz significativa de accion, ò de pasion, denotando persona, numero, modo y temps en que se hace, ò padece*” I la subdivisió corresponent de cada apartat, afegint els “*Gerundis*”/ “*Gerundios*” i “*Participis*”/ “*Participios*” i les “*Varias Especies de Verbs*”/ “*Varias Especies de Verbos*”. Finalment s’aborden les “*Conjugacions*”/ “*Conjugaciones*” i les “*Terminacions*”/ “*Terminaciones*”, per concloure amb la “*Formació del Temps*”/ “*Formacion de los Tiempos*”,

³⁰ Encara que, com hem dit, no entrarem a valorar-ho i ens limitarem a la descripció de continguts.

amb una transcripció detallada de les conjugacions del “Verb Auxiliar Haver”/ “*Verbo Auxiliar Haver*” i del “Verb Substantiu Ser”/ “*Verbo Substantivo Ser*”. Aquest capítol, el més extens, encara dedica bona cosa de pàgines a les “Conjugacions dels Verbs Regulars”/ “*Conjugaciones de los Verbos Regulares*”, començant per l’ “Amar” i de forma detallada per modes, temps, números i persones, en les formes simples i compostes i les veus activa i passiva. Fa el mateix amb el verb “Aprender”. Igualment i de manera exhaustiva conjuga el verb “Recibir”. Encara inclou “Verbs recíprocs”/ “*Verbos Recíprocos*”, “Impersonals”/ “*Impersonales*” i “Irregulars”/ “*Irregulares*”, amb abundoses i extenses notes a peu de pàgina, sense descurar una última reflexió “Del Participi”/ “*Del Participio*”, amb la corresponent definició, classificació –“...son dos: Un de Present...; y altre de Preterit...”/ “...son dos: Uno de Presente...y otro de Preterito...”

I encara s’afegeix la declinació dels participis: “Sa Declinació es com la dels Noms adjectius...”/ “*Su Declinacion es como la de los Nombres adjectivos...*”.

Doble columna –català/castellà– en la paginació del capítol dedicat als verbs.

S’aborda, tot seguit, en el següent capítol “De la preposició” / “*De la Preposicion*”: es defineix, com és habitual –“Preposició es: una Veu indeclinable, que se anteposa, ò al cas que

ritg, ò à la dicció ab que compon”/ *“Preposicion es: una Voz indeclinable, que se antepone, ò al caso que rige, ò à la diccion con que compone”*. I es classifica; de “Aposició”/ *“Aposicion”* i de “Composició”/ *“Composicion”*, passant a declinar-les i introduint, sense solució de continuïtat, “los Adverbis” / *“los Adverbios”*, que classifica en “de significació *Local, Temporal, Afirmativa, Negativa, Optativa, Demostrativa, Ordinativa, Interrogativa, Dubitativa, Exclusiva, Electiva, Vocativa, Exortativa, Discretiva, Congregativa, Remisiva ò Diminuta, Intensiva ò Aumentativa, Comparativa, Superlativa, Consesiva, Assimilativa, Modal, Quantitativa i Qualitativa*”, no sense abans haver fet esment que “...*si alguna de las Preposiciones se halla fuera de la composicion...ya no es Preposicion, sino que serà regularmente Adverbio...*” I al tractament de cada classe -*Local, Temporal, Afirmativa, Negativa...*- afegeix un apartat dedicat a les “*Frases equivalentes*” o locucions adverbials...

Passa, tot seguit a tractar “De la Interjecció”/ *“De la Intergeccion”*, definir-la –“...aquella Part de la oració, que proferida ab cert irregular tó de veu expressa algun afecte del animo...”/ “...*aquella Parte de la oracion, que proferida con cierto irregular tono de voz expresa algun afecto del animo...*” Amb les diferents aplicacions i usos en les formes: “*Ah!*”, “*Oh!*”, “*Que!*” i “*Ay!*”, aclarint en la nota al peu que “...*Como las Intergecciones son expresiones de afectos naturales, no solo cada Lengua, sino cada Individuo tiene...las suyas.*” I acaba, Salvador Puig, tractant “De la Conjunció”/ *“De la Conjuncion”*, definint-la primer –“La Conjunció es: una Veu indeclinable, que serveix pera unir las paraulas, ò clausulas”/ *“La Conjuncion es: una Voz indeclinable, que sirve para unir las palabras, ò clausulas”* I classificant-la després “...*de varias especies*”: “*Copulativas, y Continuativas*”, “*Disjuntivas ò Divisivas*”, “*Condicionales*”, “*Exceptivas, y Adversativas*”, “*Causales*” i “*Asimilativas, y Declarativas*”; per afegir en cada cas i com en el cas dels adverbis les locucions “*Equivalentes*” a tal de frases “conjuntives”.

Així s’arriba al final de l’obra, amb una nota sobre les conjuncions que ocupa l’última plana, i la paraula “FIN”, amb la data i autorització: “*Barcinonae die 3. Julii 1769-Imprimatur/ Barcelona y julio 6. de 1769*” a càrrec de Fèlix Rico, Vicari General.

d) Metodologia.

El desig de l’autor, en presentar la seua Gramàtica, és el de contribuir a fer discórrer l’ensenyament per un “...*camino llano y facil...*” tot i què la tònica general de la pràctica escolar

del moment –especialment a les escoles i aules de Gramàtica –equivalents, respectivament, a l’ensenyament primari i secundari- era la de la transmissió oral i repetitiva i, per tant, escassament motivadora³¹. El mateix autor en fa esment a “...*la viva voz del Maestro*”, encara que sembla proposar –en referir-se a l’esforç que li costà compondre-la- de “...*que es preciso detenerse con mucha reflexion, y tino, para averiguar su origen –de la llengua-, y el motivo, ò causas de su uso –tècniques metodològiques del tot adients aleshores i ara- “...a fin de establecer leyes ciertas, y fundadas en razon...”*, que es tant com afavorir la inducció i la creativitat, com a estratègies didàctiques, també en el tractament de les llengües. Sense oblidar la pràctica lingüística en forma d’atansament als “*buenos Autores*” en “...*el egercicio de leer...*” I és que l’activitat i l’exercici està present, de manera continuada, en el promptuari. Aleshores la quantitat d’exemples que acompanya a cada explicació és molt abundosa i variada.

Pel que fa a l’estructura de cada capítol, ja hem vist que es manté uniforme al llarg del llibre: tot seguint al títol del tema que s’anuncia apareix la definició del concepte en qüestió – “*Gramatica*”, “*Nom*”, “*Genero*”, “*Numero*” “*Adjectius*”, “*Pronom*”, “*Verb*”, “*Adverbi*”, “*Preposicio*” i “*Conjuccio*”. I, a continuació de la definició, la classificació, distribució o varietat del mot o morfema analitzat, amb abundància, també, d’exemples. Val a dir que el què coneixem com a “*Sintaxi*” no està tractada com a tal, encara que l’autor l’esmenta –i s’excusa- en referir-se a què la comanda del bisbe no fou “...*una Arte completa de la Gramàtica Castellana, sino los Rudimentos de ella... y esenciales principios; y que lo demàs lo supliria...la viva voz del Maestro* –de què ja havíem fet esment-: *para cuyo auxilio puse separadamente, las Notas, entre las quales he procurado echar como unas semillas de la Syntaxis.*”

Fora d’això, en els abundantíssims exemples incorporats al propi text, ja es denota l’estil acurat de la construcció de les frases senzilles, amb subjecte i predicat, afegint el complement i segons l’ordre convencional: “*Dios gobierna todas las cosas*”³² N’hi han, però, de més complexes on l’autor gasta de la llibertat creativa pròpia dels il·lustrats, fent ús de l’hipèrbaton. Vegem alguns exemples: “*Saludò el Angel à la Virgen diciendola ò la dijo*” –en al·ludir al “laïisme”- . O “*En este, ò aquel País hay excelentes Vinos...*” O “*Aquel libro escogido, se entienda un libro que ni vosotros teneis ni yo le tengo.*” Així com en les definicions i classificacions incloses en el text, no deixa de gastar un estil complet i acurat: “*El Nom en tota sa*

³¹ Revest analitza la metodologia escolàstica heretada de la edat mitjana: “...més primitiva i repetitiva per als menuts, en l’aprenentatge de la lectura i l’escriptura –i la doctrina- i més dinàmica –encara que convencional-, per als grans”. Vegeu REVEST CORZO, L.: *La enseñanza en Castellón...*,20.

³² Raons òbvies porten a Salvador Puig a sovintejar exemples de caire religiós, encara que no exclusivament.

extensió se divideix en Substantiu, y Adjectiu” Fins i tot, usant la intersecció oracional, com ara: “*Tots los Noms, ja sian Substantius, ja sian Adjectius, ó son Primitius, ó son Derivatius*”. O les subordinades de relatiu; “*En los Adjectius, dels quals pot aumentarse, ó disminuirse la significaió, se consideran tres graus quels constitueixen: Positiu, Comparatiu, y Superlatiu*”. En ocasions, a les notes que l’autor dedica, especialment als mestres, es permet redactar llargues frases d’una elegància evident: “*Finalmente, quando semejantes voces desempeñan lo que de otra manera debería explicarse por perífrases, ó terminos complexos, que dicen los Dialecticos...*” O aquesta altra: “*A semejanza de las expresadas, y con iguales motivos (dejando á aarte otras causas privativas del Uso, que tiene en esto un supremo arbitrio) se introducen continuamente en el Idioma Castellano voces nuevas, yà derivativas, yà meramente adopticias; yà simples, yà compuestas...*”

Al respecte val a dir que el reconegut prestigi de Climent en la seua expressió –oral a la trona i escrita als documents que emetia- no era aliena a l’autor de la Gramàtica, que no s’està de reconèixer-li-ho expressament, que el portaria, fins i tot, a imitar-lo. Això diu al final del Pròleg de referència. “*Entre los Libros que deberan leerse, y explicarse à los Niños por los Maestros...yo aconsejarè...las Instrucciones, y Cartas Pastorales de V.S.I. escritas –i detalla Puig- con un estilo claro, puro, conciso, nervioso, y fluido...*” I afegeix: “*Yo en verdad oygo los Sermones de V.S.I., y leo sus escritos con singular gusto, no solo por la sana solida doctrina, que contienen, sino tambien por la hermosura del estilo*”. I ara ho diu sense embuts: “*Asi pudiera imitarle, como deseo*.” En qualsevol cas, l’autor es mostra com un docent –antic catedràtic de Retòrica- detallista i meticulós, alhora que pràctic per l’abundància d’exemples i notes auxiliars per als mestres.

Tot això bastit i instrumentat en la presentació del format del llibre a dues columnes: català/castellà, com hem vist. I és que, de la mateixa manera que l’autor defensa la tesi de Climent, que “*la enseñanza de la Gramatica Castellana facilitará el estudio de la Latina*” posa a la pràctica –tot i que no ho diu de manera expressa- que el coneixement de la llengua catalana – estesa i generalitzada com a llengua quasi única de les classes humils a la Catalunya³³ i antic Regne de València, d’aleshores- esdevé el camí per arribar a la castellana. És l’estratègia didàctica de partir d’allò conegut i treballar primer i com a fonament allò assolit, com a pas cap allò desconegut i a assimilar, que ara ho presenta en un intent de metodologia -parcialment és

³³ Testimoni del propi Climent: vegeu la nota núm.13.

veritat- bilingüe. Parcialment, per algunes evidències que salten a la vista de seguida: per començar les notes a peu de pàgina –i algunes “*Observaciones*” i “*Notas*” del text- són completament el castellà, en bona mesura perquè van més adreçades als mestres –que haurien de conèixer-lo- que no a “*los Muchachos*” com es referix Salvador Puig als futurs alumnes. Els quadres de les conjugacions apareixen, així mateix, en castellà únicament, pot ser –a més- perquè d’haver-los escrit en català s’hauria quasi duplicat l’extensió del “*librito*” –com el mateix autor el qualifica- i Salvador Puig confia en “*la viva voz del Maestro*” per suplir el què ell no arriba a concretar o completar.

En resum, l’autor considera el seu llibre com un instrument al servei de l’ensenyament i sota l’orientació del mestre, com cal. Intervenció a completar i dinamitzar amb altres recursos com la lectura i l’estudi dels millors escriptors. Així mateix convé recordar la finalitat propedèutica atribuïda a la llengua, com a eina per arribar i vehicular els altres sabers –ara la llengua llatina, però també la resta de matèries a cursar-, sense oblidar la utilitat o dimensió pràctica i comunicativa –social- de la llengua. No són qüestions menors, doncs la pedagogia activa i integral propiciada per Salvador Puig, en què fonamenta la didàctica de la llengua, té tota l’actualitat.

-Consideracions finals.

Heus ací un exemple d’utilitat i concepció pràctica del llibre “de text” com a eina, des de la perspectiva històrica o historiogràfica de l’educació aplicada a l’ensenyament, que denota la doble preocupació dels intel·lectuals del moment –aquells “il·lustrats”-: la fixació del saber i la seua transmissió, sense deixar de considerar l’acció professoral directa i viva –“*la viva voz...*”- com a fil conductor i rector de l’acte acadèmic.

En el cas que ens ocupa –la figura i l’obra de Josep Climent i el moment il·lustrat- palesa la contextualització fins i tot filosòfica –lògica, d’altra banda en un antic catedràtic de la matèria- del fet educatiu, açò és la imprescindibilitat individual –a la recerca de la “felicitat” personal- i la necessitat col·lectiva i de govern –a la recerca de la pau social i el benestar- que s’atorga als estudis. Alhora i com el mateix Salvador Puig recorda, Climent és home pràctic i mira d’apropar els projectes a la realitat, per fer-los possible: “*No es V.S.I. el genio, y del numero de aquellos, que se pasean por los espacios imaginarios, y se entretienen en grandes, vastos, y admirables proyectos...*” Així s’entén la decisió del bisbe d’encomanar-li, primer, i donar-li pressa, tot seguit, al Dr.Puig, per disposar d’aquell recurs i posar-lo a l’abast de mestres i alumnes al seu Col·legi, com a prolegomen dels estudis superiors que abastava.

Fora d'això i com ja hem avançat el tractament metodològic defensat per l'autor, cobra tota l'actualitat en diversificar les intervencions didàctiques i suggerir que, al costat de l'estudi de les regles gramaticals, ha de considerar-se l'exercici i els exemples, així com la lectura dels bons autors. I tot animat i vertebrat per l'activitat professoral.

És per això que entenem que l'obra de Salvador Puig, té encara avui dia —o avui dia més que mai— tota l'actualitat.

Bibliografia:

ADELL I CUEVA,, MARC ANTONI.: *La educación popular en la Ilustración: el obispo Climent*. Tesis de llicenciatura en Pedagogia (inèdita). València. Universitat de València, 1985.

ADELL I CUEVA,, MARC ANTONI i ADELL I FERRÉ, MARC VICENT : “La personalitat polièdrica de Josep Climent”. *Josep Climent i Avinent (Castelló de la Plana, 1706-1781). Bisbe de Barcelona* . Castelló. Universitat Jaume I/Diputació de Castelló. Col. Biblioteca de les Aules, 25-73. 2011.

ADELL I CUEVA,, MARC ANTONI.: *El bisbe Climent i la pedagogia de la Il·lustració*. Nova monografia (inèdita). Castelló, 2012.

AMAT, FÈLIX.: *Breve relación de las exequias que, por el alma del Ilmo. Sr. Climent, celebró su amante familia, en el convento de Predicadores de Barcelona y un elogio histórico*. Barcelona, 1781.

AMAT, FÈLIX.: *Phisicae Particularis Institutiones*. Barcelona. B. Pla, 1780.

AUTORS VARIS: *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 18, 438-439. Barcelona, 1988.

BONET I BALTÀ, JOAN: *L'església catalana de la Il·lustració a la Renaixença*. Abadia de Montserrat. Barcelona, 1984.

CAMPABADAL I BERTRÀN, MIREIA.: *La Reial Acadèmia de Bones Lletres en el segle XVIII: l'interès per la història, la llengua i la literatura catalanes*. Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2006.

CLIMENT I AVINENT, JOSEP: *Edicte del Ilmo. Sr. Dr. Joseph Climent per fer saber lo establiment de escoles públiques de primeres lletres en deu convents de la present ciutat de Barcelona*. Barcelona, 26 de juny de 1767 (reed.)

CLIMENT I AVINENT, JOSEP: *Carta del Ilmo. Joseph Climent, obispo de la Santa Iglesia de Barcelona, a los presidentes y estudiantes de las conferencias o academias de theologia moral de esta ciudad*. Barcelona. Thomas Piferrer, 1768. —Publicada a París, en 1769—

CLIMENT I AVINENT, JOSEP: *Sentencias sacadas de la Sagrada Escritura, vertidas en lengua castellana y catalana e impresas para la enseñanza de los niños de las escuelas del Obispado de Barcelona*. Barcelona. Joan Jolis i Bernat, 1769.

CLIMENT I AVINENT, JOSEP: *Don Joseph Climent, por la gracia de Dios y de la Santa Sede, obispo de Barcelona, del Consejo de S.M. al clero secular y regular de mi diócesis, salud y bendición en Nuestro Señor Jesucristo*. —Presentació de la *Rethórica* de Granada. Reimpreses cinc vegades, de 1770 a 1775—.Barcelona,. Bernardo Pla i Juan Jolis, 1770.

- CLIMENT I AVINENT, JOSEP: *Colección de las obras del Ilmo. Sr. Dr. Joseph Climent, del Consejo de S.M. y obispo de Barcelona*, 3 vols. Madrid. Imprenta Real, 1788 .
- GARCIA LLAMAZARES, PIEDAD I GIL VICENT, VICENT: “Inventario de la biblioteca de Joseph Climent. Aproximación bibliométrica al pensamiento crítico-reformista del siglo XVIII”. *Revista de Ha Contemporánea*. València, 1982.
- GIL VICENT, VICENT: “Pensament crític i reformisme en Climent”. *II Centenari del Bisbe Climent*. S.C.C., 1-4. Castelló, 1981.
- GOLEMAN, DANIEL: *Intel·ligència emocional*. Barcelona. Kairós, 2000.
- MAYORDOMO, ALEJANDRO: “Iglesia, Religión y Estado en el Reformismo Pedagógico de la Ilustración Española”. *La Educación en la Ilustración Española*. Rev. de Educación, 443-466. Madrid. M.E.C., 1988.
- MESTRE, ANTONIO: “La Il·lustració”. *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13, 39. Barcelona , 1988.
- MESTRE, ANTONIO: *La Ilustración*. Madrid. Síntesis, 1993 .
- MORANT I OCERINJAUREGUI, JOAN: “El bisbe Josep Climent i Avinent i la llengua catalana”. *Estudis d’història de la llengua catalana*. Barcelona. Abadía de Montserrat, 2004.
- ORIOI MONCANUT, ANNA M^a: *La enseñanza en Barcelona, a finales del XVIII*. C.S.I.C. Madrid, 1959.
- PIQUER, A.: “Carta laudatoria a D. José Climent”. *Instituciones medicae ad usum Scholae valentinae*. Madrid, 1762.
- PUIG, S.: *Rudimentos de Gramática Castellana que, por disposición del Ilmo.Sr. Don Joseph Climent, Obispo de Barcelona, del Consejo de S.M., se han de enseñar en su colegio Episcopal*. Barcelona. Piferrer, 1770.
- REVEST CORZO, LUIS: *La enseñanza en Castellón, de 1374 a 1400*. Castelló. Armengot, 1930.
- SEMPERE Y GUARINOS, JUAN.: *Ensayo de una biblioteca de escritores del reinado de Carlos III*. Madrid. Imprenta Real, 1786.
- TORT MITJANS, FRANCESC.: *El obispo de Barcelona, Josep Climent i Avinent*. Barcelona. Balmes, 1978.